

ԳՐԻԳՈՐ ԽԱԼԱԹՅԱՆԻ ԱՆՏԻՊ ՆԱՄԱԿՆԵՐԻՑ

Ականավոր պատմաբան, հայագետ, բանասեր ու ազգագրագետ Գր. Խալաթյանը (1858—1912) թողել է արժեքավոր գրական ժառանգություն: Հարուստ և բովանդակալից է նրա գրած նամակների հավաքածուն. ուղղված լինելով իր ժամանակի գիտության և մշակույթի գործիչներին, այդ նամակները զգալի հետաքրքրություն են ներկայացնում:

Գիտական որոնումների հարուստ և բեղուն շրջան հանդիսացան Խալաթյանի համար անցյալ դարի 80-ական թթ.: Իր գիտելիքները հարստացնելու, գիտական աշխարհին մոտիկից ծանոթանալու նպատակով նա Մոսկվայից մեկնում է Կովկաս, մասնակցում Խիֆլիսում գումարված համառոտական հնագիտական V համագումարի աշխատանքներին, ապա՝ արտասահման: 1884 թ. նա մեկնում է Գերմանիա (Մյունխեն), 1888-ին՝ Իտալիա (Վենետիկ, Նեապոլ, Հոմ, Ֆլորենցիա), ապա՝ Նորից Գերմանիա (Լայպցիգ), Ավստրիա (Վիեննա):

Ձրադվելով հայ ժողովրդի հնագույն շրջանի պատմության և մշակույթի բազմաթիվ հարցերով, նա ձեռնամուխ է լինում Վենետիկի և Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության գրչագիր մատյանների և ձեռագիր հիշատակարանների ուսումնասիրության գործին: Խալաթյանը մոտիկից ծանոթանում է հայ և օտար հայագետներին, գրական կապեր է հաստատում նրանց հետ:

Այդ տարիներին են վերաբերում Գր. Խալաթյանի գրած նամակները իր ուսուցիչ և բարեկամ, հայագետ, Լազարյան ձեմարանի պրոֆեսոր Մկրտիչ Հմինին (1815—1890): Բանասիրական մեծ սրժեք են ներկայացնում Գր. Խալաթյանի ինչպես Կովկասից, այնպես էլ արտասահմանից Հմինին ուղղված նամակները, որոնք լույս են սփռում նրա աշխարհայացքի, արտասահմանում ունեցած գիտական գործունեության վրա, օգնում հասկանալու 80-ական թթ. Արևմուտքի գիտական կյանքում տեղի ունեցած իրադարձությունները: Այդ նամակներում շոշափվում են հայ ժողովրդի պատմության և մշակույթին վերաբերող բազմաթիվ հարցեր:

Հրապարակվող նամակները ունեն նաև կենսագրական նշանակություն և հաջորդաբար նյութ են տալիս Խալաթյանի կյանքի այդ ժամանակաշրջանի մասին:

Գր. Խալաթյանի՝ Մ. Հմինին գրած նամակների ինքնագրերը պահվում են Հայկ. ՍՍՌ կուլտուրայի մինիստրության գրականության և արվեստի թանգարանի Խալաթյանի ֆոնդում:

Նամակները հրապարակվում են աննշան կրճատումներով:

Ա. Ա. ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ

ቀ ሀ ሀ ሰ ሀ ፆ ገ ፆ ከ ሆ

№ 1

ԳԼԽԱՄԼԾԱՐ և սիրելի վարժապետ

Դեռ Տփլիսից ևս մտադիր էի նամակ գրել Ձեզ, բայց զանազան հանգամանքներ արգելք եղան ինձ. և ահա՝ միայն 35 օր Մոսկվա թողնելուցս հետո՝ գրիչ ևմ առնում ձեռս — այնքան որ դժվար է այստեղ պարապելու: Արդարև, ամառնային Տփլիսը այն չէր, ինչ որ է աշնանայինը և թևակտ քաղաքի համարյա բոլոր բարձր դասակարգը ամարանոցներում է պատսպարվում անտանկի տոթից — այնուամենայնիվ ևս միջոց ունեցա տեսնվել և խոսակցել տեղային ինտելիգենցիայի մի քանի ներկայացուցիչների հետ և մեծ ուրախությամբ ? օր այնտեղ անցրի:

Օրական խնդիրներից կարևորագույնը էր Տփսիսի առաջիկա հնազիտական ժողովը¹, որին այստեղի հասկացող դասը (հայերից) մեծ նշանակություն է տալիս... Մի տեսակ ցավ և վիշտ էր պատում ամենքի սրտին, երբ ասում էին, թե այդ ժողովում շատերը մեր հայ գիտնականներից զանազան պատճառներով բացակա կլինին. օրինակ՝ Հայր Ալիշանը՝ Վենետիկում լինելի Աշխարհագրա-
յան ժողովի պատճառով՝ Տփսիս գալու չէ. Ջեզ համար ցավելով պատմում էին, թե Դուբ դեռ հաստատապես վճռած չէր Անդրկովկասը այցելելու և հագելի՝ թե ներկա լինիք հն. ժողովին. Պատկանյանցի համար լուր է տարածվել, որ հիվանդ է։ Այս անմխիթարական լուրերը առհասարակ լավ տպավորություն չեն գործում տեղային թե բարձր և թե միջակ դասի վերա. նորա կարող են ավելի հուսահատեցնել հայ հասարակությունը, որ օրեցօր սպասում է տեսնել իր գիտ-
նական հայրենակիցներին, որժանապես ընդունելու նոցա և հայտնելու իրանո առ ի սրտե համակրությունը։ Մանավանդ խոսում են Ջեր մասին և ցանկանում են Ջեր ներկայությունը Տփսիսում, ուր Ջեր հին աշակերտներից հարյուրա-
վոր անձինք կան, որոնք — ասենք բուն հայի ոճով — «իրանց աչքի ու գլխի վերա տեղ ունեն Ջեզ համար պատրաստ»։ Այսպես է առհասարակ Տփսիսի և մյուս հայաբնակ քաղաքների տրամադրությունը, որքան որ ես կարողացա անձամբ դիտել և ուրիշներից իմանալ։ Ուստի՝ հուսով եմ, որ ինձ կհաղորդեք. արդյոք հաստա՞տ գալու եք Դուբ Տփսիս և ե՞րբ։ Շատ ցանկալի էր, որ Դուբ մի քանի օրով վաղ գայիք Տփսիս և հնազիտական ժողովից առաջ — այսինքն օգոստոսի վերջերին — այցելելով Ալեքսանդրապոլին — գնայիք Անի, Մրեն, Բագրան, Թոփաուլի (նոր պեղած հնություն), Ղարս և էջմիածին, եթե կամե-
նաք։ Այստեղի երիտասարդները, որոնք լսել են Ջեր գալու մասին, անհամ-
բերությամբ սպասում են Ջեզ. մի խումբ «հեծելագորաց» միշտ պատրաստ է հետևելու Ջեզ, ուր որ էլ գնայիք. իսկ մեր «պապենական օջախը» պատրաստ է հյուրասիրելու Ջեզ, եթե Դուբ արժան համարեք այդ ասպնջականությունը։
Հանապարհների մասին ամենեկին հոգ մի անեք. Տփսիսից մինչև Ալեքսան-
դրապոլ (և հետո մինչև Ղարս էլ) պատվական խնդրի է, որ ոչինչ դժվարու-
թյուններ չունի, մանավանդ, եթե 'Դուբ Տփսիսից՝ փոխանակ տրոյկայի կառը

վեր առնեք: — Այս բոլորի մասին ես անհամբերությամբ սպասում եմ Ձեր պատասխանին:

Վերջապես այս օրերս դուրս եկավ երկար ժամանակից սպասած «Փորձի» մայիսի-հունիսի համարը: Մի ցավալի իրողություն իսկույն ընթերցողի աչքին է զարկում. ամսագրի խմբագիրը՝ նյութական միջոցների պատճառով այլևս չկարողանալով շարունակել իր հանդեսի հրատարակությունը և 5 տարվա մեջ 14 հազար ռուբլի վնաս կրելով, ստիպված է դադարեցնել այդ գործը: «Եթե «Փորձը» — ասում է հանդեսի խմբագիրը, պահանջ է դարձել մեր ընթերցող հասարակության համար... թող այդ հասարակության առաջադեմ ներկայացուցիչները գտնեն այն միջոցները, որոնցով հնարավոր լինի շարունակել ամսագրի հրատարակությունը»²: Այժմ Տփլիսում բաժանորդագրություններ են ժողովում «Փորձի» համար և ամենայն միջոցներ են գործ դնում կրկին ոտի հանեցնելու այդ մեր միակ Ռուսահայերիս օրագիրը, որ իր կարճատև գոյության միջոցին այնուամենայնիվ տվեց հայ հասարակությանը բավականին նյութ կարդալու և խորհելու համար՝ որ գլխավորն է՝ հաստատ, դրական և լուրջ տեղեկություններ բանասիրականին և գիտության բոլոր ճյուղերին վերաբերյալ: Հայտնի բան է, կավելացնեմ ես — որ «Փորձը» միևնույն ժամանակ ուներ և խոշոր թերություններ, որոնք՝ գուցե մասամբ՝ նպաստեցին նրա անկմանը: — Մայիս-հունիսի համարի մեջ պ. Երիցյանը, որի հոդվածների առթիվ՝ Սմբ. Շահազիզյանը մի հաստափոր գիրք⁴ էր տպել Բաքվա վաճառական Սարգրսյանցի փողով — պատասխան է գրել Շահազիզյանցին, որ արժանի է ուշադրության: Ես ավելորդ եմ համարում մանրամասնորեն խոսել այդ պատասխանի վերա, հուսալով, որ Դուք արդեն կարդացած կլինեք այն: Սույն իսկ համարի մեջ զետեղված է և Ձեր ռեֆերատներից մեկի թարգմանությունը, որ (ռեֆերատը) Դուք կարդացիք ձմեռը Մոսկվայի հնագիտական ժողովի նիստում — «Миднийцы в древней Армении»⁵:

Այժմ թող ներելի լինի ինձ խոսել մի քանի խոսք իմ մասին: Ինչպես Ձեզ քաջ հայտնի է, ես թողի Մոսկվան խորին սրտով խոցված այն անբավականությանց համար, որոնք ծագեցան «Մշակի» մեջ (№ 72) լույս տեսած կազարյան ձեմարանի վերաբերությամբ մի հոդվածի առթիվ: Ի զո՛ւր եղան իմ բոլոր ջանքս հավատացնելու, թե այդ հոդվածի հեղինակը ես չեմ. ի զո՛ւր եղան, ասում եմ — որովհետև մի քանի «բարեմիտ» անձինք չգիտեմ ինչ զգացմունքներից դրդված՝ ամենայն հնար գործ են դրել ինձ վերա հաստատելու այդ հոդվածի հեղինակությունը: Չկարողանալով տանել այսպիսի մի անհիմն և անտեղի զրպարտություն, որ կարող է գրգռել իմ դեմ մի քանի պատվելի անձնավորություններ, ես ստիպված եմ լրագրի միջոցով հերքել այդ զրպարտանքը երկտող նկատողությամբ, որ՝ երև թե՝ շուտով կկարգաք: Ինձ անհնարին է նշանակել նկատողությանս մեջ վերոհիշյալ հոդվածի հեղինակի անունը. այդ հակառակ է լրագրի խմբագրության սովորությանց. բայց այդ լուծությունը դեռ չէ նշանակել, թե անծանոթ է ինձ Պետերբուրգից Լ. ստորագրությամբ հոդվածագիրը: Նորա անունը ես իմացա «Մշակի» խմբագրության մեջ: Իր ժամանակին ես կհաղորդեմ Ձեզ այդ հոդվածագրի անունը. որ — ի դեպ լինի ասել — մի կհիշտու լուր էլ նոր օրերս էր հաղորդել «Մշակի» մեջ պ. Քանանյանցի⁶ վերատեսչության պաշտոն ստանալու առթիվ. առ այժմ այսքան միայն կասեմ, որ զո՛ւն պ. Քանանյանցը չէր կարող սպասել այդ պարոնից այնպիսի հա-

խուռն հարձակման, որ գործել էր ի. ճեմարանի և նրա տեսչի դեմ կեղծ ստորագրությամբ (Լ.) Զոյիլոսը:

Քեկ մի փոքր ուշ, բայց դարձյալ ուղարկում եմ Ձեզ «Հавид Сасунский» վեպի թարգմանության համար իմ գրած առաջարանը. բնագիրը արդեն Ձեզ մոտ է: Լիաճուս եմ, որ եթե հնար է գրանից մի բան առաջացնելու — (հայտնի բան է՝ թե աշխատությունը արժեք ունի), կառաջացնեք: Հակառակ դեպքում՝ կարելի է, ես ինքս տպագրել տամ ներան Տփիսում: Տեսնենք:

Այսօր ստացա «Մշակ» լրագրի 132 համարը. խմբագրության պատասխանների շարքում կարդացի, որ Գուր մի օրինակ Ձեր վերջին աշխատությունից (արձանագրությունները) բարեհաճել եք ուղարկել և ինձ՝ ուղղակի «Մշակ» լրագրի խմբագրության միջնորդությամբ, որո մասին պ. Արծրունին հայտնում է ինձ: Իմ խորին շնորհակալությունս՝ խնդրեմ՝ բնորոշեցեք այդ նվերի համար, որ՝ ի թիվս այլոց՝ կմնա ինձ իբրև հիշատակ և նշան Ձեր առ ինձ ունեցած ուշադրության և համակրության: Հուսով, որ Ձեր բրոշյուրն էլ (Эпос⁷) կուղարկեք, եթե նա արդեն լույս է տեսել. հայ հասարակությունն էլ, լսելով Ձեր այդ աշխատության մասին — անհամբերությամբ սպասում է:

Ընդունեցեք իմ խորին հարգանաց հավաստիքը և առ ի սրտե երախտագիտությանս արտահայտումը —

Ձեր խ. ծ. Գր. ԽԱԼԱԹՅԱՆ

1881 թ. 25 հուլիսի
Ալեքսանդրապոլ.

№ 2

Գերամեծաբ և սիրելի վարժապետ

Իմ առաջին նամակս այժմ անշուշտ ստացած կլինեք և պատասխանն էլ գրած. հոգով ցավեցա, իմանալով Ձեր նամակից Ձեր ժամանակավոր տկարության մասին, որ կարող է աղղելք լինել Ձեզ այցելության ելանելու Անդրրկովկասին: Կցանկամ կատարյալ առողջություն, որ միջոց տար Ձեզ գլուխ բերելու Ձեր վաղուցվա բաղձանքը — ճանապարհորդություն ի Հայս — բաղձանք միևնույն ժամանակ և շատերին:

Մեծավ շնորհակալությամբ սաացա և Ձեր երկրորդ պատվական երկասիրությունը — Моисей Хор. и древний армянский эпос — որ այս անգամ բարեհաճել էիք առաքել ինձ ուղղակի՝ Ալեքսանդրապոլ և որին՝ խոստովանիմ Ձեզ՝ ես սպասում էի անհամբերությամբ: Պետք է ասել, որ տպագրությունը շատ մաքուր է և ղեղեցիկ. իսկ ինչ վերաբերում է գրքին՝ անկասկած նա թույլեց ինձ վերա շատ ղեղեցիկ տպավորություն: Արդարև՝ խնկելի խորենացու սովերը թերևս մի փոքր անհանգիստ լինի այժմ, թերևս մեր քաղաքում ազգասերների սիրտը մորմորվի այն անակնկալ կայծից, որ թափանցում է հին մատենագրության զաղտազոդի բավիղները. լուսավորելով միին և կասկածավոր հանգամանքներ, թերևս — ասում եմ — գտնվին անձինք, որոնք թեև գիտության անունով, բայց իրավես այդ թիված ազգասիրությունից զրդված՝ դիմվորվին Ձեր դեմ և պաշտպանեն այն բարի հին ժամանակը, որ ոչինչ քննադատական ոգի չէ ներում և չէ՝ ուզում ճանաչել անգամ. բայց amicus Plato, sed magis amica Veritas⁸: Միևնույն ժամանակ «հերքելով քաղղեական գրքի վավերականությունը դուք ի նկատի ունիք — ինչպես ասած է Ձեր աշխատության մեջ (էջ 31) ջրել, հերժել այն օտաբազդի — Բաղդակաճ ծագումը, որ

սխալմամբ վերագրած է հայոց պատմությանը». այս մի գործ է, որո համար յուրաքանչյուր ճշմարիտ հայ մարդ ևրախտադետ սրտից շնորհակալ պետք է լինե Ձեզ:

Այսքանը առ այժմ հաղորդելով Ձեզ՝ ավելի մանրամասն հաշիվս սույն գրքի մասին կթողնեմ «Մշակի» ընթերցողների համար: Եթե արգելքներ չպատահին՝ հուսով եմ մի ընդարձակ հոդված ուղարկել այդ լրագրին Գարագաշյանի (քննական հայոց պատմություն) և Ձեր աշխատությանց վերաբերությամբ. (որքան, հայտնի բան է, իմ միջոցներս և գիտությունս կներեն): Բայց այժմեւ ես կհայտնեմ Ձեզ այն առաջնորդող միտքը, որ կարմիր թելի պէս կանցնի բոլոր հոդվածիս միջով:— Վերջին երկու տարիներում լույս տեսան երկու նշանավոր ըննություններ մեր հայկական պատմության հնագույն դարերի վերա. մեկը Գարագաշյանի պատմությունը, մյուսը — Ձեր ՅՈՍԵ-ր: Երկու աշխատությանց նպատակն էլ միևնույն է — հերքել Մար Աբաս⁹ կոչված Ասորու գոյությունը, համարելով նորան մի կեղծ, մտացածին անձն: Սակայն երկու գրվածների մեջ կա և մեծ տարբերություն. այն է. որ առաջինը վերջ ի վերջո դալիս է բացասական հետևանքի, երկրորդը — դրական հետևանքի: Ավելի պարզ ասած — Գարագաշյանը՝ հերքելով Մար Աբասի գոյությունը՝ վերագրում է բոլոր նորա անունով ավանդած խոսքերը իրան՝ Խորենացուն, որ իբր թե շինել, սաբել ու հնարել է իրանից ամբողջ հնագույն մասը հայոց պատմության ինչպես մի խարդախ և խարեբա առասպելախոս: Հասնելով այս եզրակացությանը, պոլսեցի հեղինակը բոլորովին չէ էլ ուզում ենթադրել, որ Խորենացին՝ իբրև քաջ հասկացող ազգային վիպասանության խորհուրդը՝ միայն դիմակի տեղ է գործ դրել Մար Աբասի անունը, ծածկելու, քողարկելու այդ իսկ վիպասանությունը, որից նա այնպիսի առատությամբ քաղել է հայ պատմության հին ժամանակները և որո գոյությունը, էությունը և նշանակությունը դուք պարզորեն բացատրել եք Ձեր ՅՈՍԵ-ի մեջ: Ուրիշ խոսքերով. պ. Գարագաշյանը Հայկի, Արամի, Արայի, Պարույրի, Տիգրանի և այլոց պատմությունը համարում է շինած, հնարած և միայն Խորենացու գլխից դուրս եկած «փծուն առասպել». (էջ 164). մինչդեռ Դուք հակառակ այդ կարծյացր՝ բոլոր այդ ազգային հերոսների սկզբնական նկարագիրները տեսնում եք հայ ժողովրդական վիպասանության մեջ, հայ վիպասանների ու աշուղների երգերի մեջ, որոնք ոգևորված իրանց հայրերից ու պապերից լսած հին ավանդություններով և պատմություններով՝ քաղցրաձայն, «բամբուսաբեր գեղեր»:

Ահա՛ թե ինչ խոշոր, աչքի զարկող տարբերություն եմ տեսնում՝ գոնե ես՝ Գարագաշյանի և Ձեր երկասիրությանց մեջ:

Սգտավետ և միանգամայն կարևոր համարելով Ձեր ՅՈՍԵ-ր ընթերցող հայ հասարակության համար, ես մի միտք հղացա (ափսոս, որ մի փոքր ուշ) — թարգմանել Ձեր աշխատությունը աշխարհիկ բարբառով և հրատարակել նորան Տփլիսում: Մեծապես շնորհակալ եմ, որ հարգել էիք իմ խնդիրս և հեռագրով հայտնել էիք ինձ Ձեր բարեհաճությունը իմ ձեռնարկած գործի մասին, որով հայտնի բան է, ավելի ոգի և եռանդ եք տվել իմ նորավարժ գրչին:

Բսկ ինչ վերաբերում է Ձեր առաջարկած գրքերին¹⁰, ես ուրախությամբ հանձն եմ առնում նախ՝ մի տասն-քսան օրինակ ինքս բաժանելու այստեղ և ապա՝ բանակցելու Տփլիսի գրավաճառանոցների հետ Ձեզ ձեռնառու պայմաններով: Ուստի՝ ինչպես հեռագրած էի Ձեզ՝ խնդրեմ անհապաղ — քանի որ ես այստեղ եմ — (մինչև սեպտեմբերի 3—4) ուղարկեք Ալեքսանդրապոլ 150 օրի-

նաև ՅՈՍԵ-ից, որք անշուշտ կծախսվին հնազորական ժողովի ժամանակ: Ինչ-
լի պահանջ լինելուս, ես իսկույն կիմացնեմ Ձեզ:

Մի օր առաջ կարդացի «Մշակի» 145 համարում «С. П. Вѣдомостѣи»¹¹
177 Տ. տպած անանուն ֆելիետոնիստի Ձեր դեմ գործած կեղտոտ և ստոր քա-
ջագործության մասին, որ՝ ինչպես ասում է հայ լրագիրը՝ միայն զգվանք կա-
րող է ազդել ընթերցողի վերա: Ցավում եմ, որ կարող չեմ ձեռք բերել այդ հա-
մարը. այստեղ С. П. Вѣд. ստացող երկու անձինք միայն կան. դոցանից մեկը
միշտ պատահում է յուրաքանչյուր ստացած լրագրի համարը. մյուսը խոստա-
ցել է ուղարկել այսօր և դեռ չէ ուղարկել: Ես անպատճառ կգտնեմ 177 հա-
մարը և որքան կարող եմ — հանուն արդարության — կպարզեմ գոնե հայ ըն-
թերցողների առաջ այդ թշնամական անփաստ և անազնիվ հարձակմունքնե-
րը. որոնցից առաջինը լույս տեսավ դեռ ապրիլին՝ ГОЛОС-ի¹² մեջ և որո պա-
տասխանը տրվեցավ յուր ժամանակին «Մշակի» 115 համարում: Լիահույս եմ
եւս, որ որպիսի սառնությունը և ծաղրով ընդունեցիք առաջին աղտոտ պամ-
ֆլետը, նույնպիսի սառն արհամարհանք կընդունիք և այս երկրորդը, երբեք
թույլ չտալով վերավորվիլ Ձեր վսեմ և ազնիվ սրտին, որ միշտ բարձր է եղած
այս տեսակ լպիրշ և զազիր լեզվազարություններից:

Արդեն 5 շաբաթ է, որ ես Ալեքսանդրապոլ եմ. բայց մինչև այսօր հազիվ
միջոց եմ ունեցել մի երկու տեղ գնալու քաղաքից դուրս: Անցյալ շաբաթը ամ-
բողջովին անցրի 40 վերստի վերա գտնված Շիշթափա գյուղում, ուր կա մի
պատվական ջերմուկ (երկաթի ջրեր): Վաղը գնալու եմ Թոփաուլի գյուղը (8—
10 վերստի վերա, որտեղ դեռ անցյալ տարի բացել են մի հին եկեղեցի՝ հնա-
գույն ճարտարապետությամբ): Ամբոխը՝ հավատարմով այնտեղի կատարվող
նշաններին ու հրաշքներին՝ խուռն բազմությամբ դիմում է ուխտ, ազելով՝ ըստ
սին սովորությանց ջերմեռանդ հեթանոս հայերին՝ անթիվ եզներ ու ոչխարներ
և մինչև երկինք բարձրացնելով մատաղների ծուխումուխը: Բացի Թոփաու-
լիից — մտադիր ենք մեծ ընկերությամբ գնալ ամսուս 23-ին 8 ավուր էջմիա-
ծին, Աշտարակ և Երևան: Իսկ չարսը, Անին, Մրենը և Բաղրանը թողնում եմ
Ձեր գալստյանը, հուսալով Ձեզ հետ միասին այցելելու այդ հին հիշատակա-
րանները: Ուստի՝ ինչպես գրած էի առանձին նամակովս — այժմ էլ կրկնում եմ.
խնդրելով օրով առաջ իմա՞ տալ ինձ Ձեր գալստյան մասին: Հայտնի բան է՝
Ձեր կամքն է գալ կամ չգալ Անդրկովկաս, բայց ես հավատացած եմ, որ Ձեր
չգալը մեծ տրտմություն կպատճառե ոչ միայն Ձեր բարեկամներին ու աշա-
ղերտներին, որք անհամբերությամբ սպասում են Ձեզ, այլև հայ հասարակու-
թյանը, որ արդեն ուսել է ճանաչել ու գնահատել իր անշահասեր գիտնական
Մշակներին:

Հոգով ուրախացա, կարդալով «Кавказ»¹³ լրագրում պ. Քանանյանցի և
ձեմարանին վերատեսուչ նշանակվելը: Հուսով եմ, որ «Մշակի» 135 համա-
րում հրատարակածս նամակից հետո, նա այլևս ուշադրություն չի դարձնե այն
անհիմն և չարամիտ բարրաջանաց վերա, որոց նպատակն է անհավատարմու-
թյան որով ցանկել մի պատվելի դաստիարակչի և տեսչի — և նորա հին աշա-
կերտի մեջ: Առ այժմ այսքան. ներեցեք շատախոսությունս:

Ընդունեցեք իմ խորին հարգանաց հավաստիքը ևս պի Ձեզ

Ձեր աշակերտ Դր. ԽԱԼԱԹՅԱՆ

1881 թ. 11—12 սեպտեմբ.

Ալեքսանդրապոլ.

№ 3

Պեռամեծար Նիկիտա Օսիպովիչ

Արդեն ամիս ու կես սահել անցել է, երբ ես մնաք բարյավ ասացի Ձեզ խոստանալով մերթ ընդ մերթ տեղեկություն տալ իմ և իմ պարապմանցս մասին. բայց կցավիմ, որ մինչև ցայսօր անճիշտ գտնված եմ: Թեև նամակիս ուշացնելու պատճառներեն գլխավորագույնը՝ վիճակիս անորոշությունն էր. վասնզի 2 շաբաթ ի Պետերբուրգ գրեթե այդչափ ևս ի վիճակիս կենալով՝ անդադար շտապ տագնապի մեջ էի, թեպետ անշուշտ ունեի պարապմունք և երբեմն նաև բավական շատ: Ինչ և իցե. բայց սակայն մինչև չհասա Մյունխեն և կանոնավորապես չկարգադրեցի վիճակս, զբաղմունքս, չկարողացա համարյա ոչ մի օրինավոր նամակ գրել: Այս իմ նախերգանքս է. բուն պատմությունը հեռուեն պետք է սկսվի, այսինքն, երբ ես տակավին Ռուսաստան էի:

Կուցե պրն. Քանանովը, որին համառոտ նամակ էի գրել Պետերբուրգեն մի գործի առթիվ, արդեն պատմած լինի Ձեզ, թե փոքր էր մնացել, որ ես փոխանակ Գերմանիո և մասնավորապես Մյունխենի — Երուսաղեմ և էջմիածին ուղևորվեի՝ Ֆրանսիական Ակադեմիայի համար այդ տեղերում որոշ հայ գրչագիրները արտագրելու և յուրյանց նպատակին համեմատ՝ մինչև այսօր չհրատարակված այլ գրչագիրներ գտնելու՝ եթե այդպիսիք կան: (Ակադեմիան ուզում է շարունակել հանգուցյալ Դյուլդերի¹⁴ ստվար հրատարակությունը Խաչակրաց մասին, ուստի և նոր աղբյուրներ և նոր նյութեր է որոնում): — Այդպիսի մի առաջարկություն ֆր. Ակադեմիայի ներկայացուցիչ կոմս Ռեանը՝ մի ռուս գիտնականի միջնորդությամբ անում է պրոֆ. Պատկանովին, որ՝ գլխավորապես յուր հիվանդության և ծովային ճանապարհորդությունը դժվար տանելու պատճառով՝ ցավելով մերժում է: Այդ միջոցները ես պատահեցա նորա մոտ և նա առաջարկեց ինձ, որ եթե կամիմ՝ շտապեմ օգտվել այդ գեղեցիկ դեպքից, որո նմանը, ինչպես նա էր ասում, ստեպ չի պատահիլ հայ ուսումնականին. վասն զի այդպիսի ճանապարհորդություն՝ բացի էջմիածնի և մանավանդ Երուսաղեմի հարուստ մատենադարանաց հետ ծանոթութենեն, առիթ կուտա և ֆր. Ակադեմիայի հետ հաղորդակցություն ունենալ, որո հետևանքը անշուշտ միշտ արդյունավետ է, մանավանդ պնդում էր նա, մի երիտասարդի համար, որ նոր է մտել գիտության ասպարեզը: Ընդամին դիտելու է, որ Ակադեմիան պետք է չձարեր ճանապարհորդության դրամը՝ ամսական 1000—1200 ֆրանկ: — Պատկանովը ներկայացրեց ինձ ում հարկն էր և ապա նամակ ուղարկվեցավ կոմս Ռեանին իմ մասին, որ պետք է հեռագրով պատասխան տար, վասն զի ես պահանջում էի, որ շուտով վճովի խնդիրը — գնալու կամ չգնալու: Ինչուս եկավ, որ կոմսը այն միջոցին Ջենովա էր՝ յուր ամառանոցում, իսկ հարցը չէր կարող վճովիլ առանց Ակադեմիայի անդամոց խորհրդակցության և հավանության. խնդիրը առաջարկողն ևս Ակադեմիային՝ կոմսը պետք է լիներ: Ուստի հասկանալի էր, որ ուզածիս պես շուտ չէր կարող գործը գլուխ գալ, և ահա Ռեանն ևս պատասխանում է. «*delai trop court pour conclure affaire cette annee*»¹⁵: — Այսպիսի վիճակի մեջ է խնդիրը. թե ի՛նչ ելք պիտի ունենա չգիտեմ:

Երուսաղեմեն ու էջմիածնեն կանցնիմ դարձյալ Պետերբուրգ, ուր տակավին կան կարևոր բաներ. խնդիրը այս անգամ քննությանցս մասին է: Ինչպես Ձեզ հայտնի է, Պետերբուրգեն տարաշխարհ անցնելուս գլխավոր պատճառը՝

այդ մասին որոշ տեղեկություններ քաղելն էր. ուստի՝ բացի Պատկանովի կարծիքեն, ևս դիմեցի ղեկանին, որ՝ ըստ կարգին՝ հարցումն արավ ֆակուլտետին և վերջապես ինձ հաղորդեցին, թե Հայոց լեզվի մագիստրոսության համար (բացի պարսկերեն) Զենդը անհրաժեշտ է, իսկ Սանսկրիտը այնքան, որքան պետք է Զենդը իմանալու. որովհետև առանց Սանսկրիտի անհնար է չենդ ուսումնասիրել: Եզովր աշխատում էր այս մասին օգնել ինձ, ցույց էր տալիս յուր կարեկցությունը. քննության ենթարկելով ֆակուլտետի նախկին անհիմն վճիռը Զենդ և Սանսկրիտ լեզվաց մասին՝ հայերենի վերաբերությամբ. միևնույն ժամանակ նա ասում էր. թեպետ քննողները ավելի պահանջելու իրավունք չունին Զեզանից, բանի որ ինքյանք ևս (օրինակ Պատկանովը) ոչինչ քննություն տված չեն, այսու ամենայնիվ պետք է լավ պատրաստվիլ: Իսկ եթե դուք շտապում եք քննություն տալու, ավելացնում էր նա, իրավունքներ ձեռք բերելու համար, այդ իրավունքները դուք այժմ ևս կարող եք ունենալ, եթե միայն Ձեր լիկիոնի խորհուրդը հակառակ չէ Ձեզ. ըստ որում, ամենայն իրավամբ Դուք կարող եք լինել ИСПОЛН. ДОЛЖ. ЭКСТРАОРД. ПРОФ., որ իրավունքներ ունենալուց զատ տալիս է օրինավոր ուժիկ, որ Ձեր պարապմանց համար չնչին բան չէ: Միևնույնը պնդում էր և Պատկանովը ոչ մի և երկու անգամ:

Այսպիսի հուսաց և մտածմանց մեջ՝ ևս հրաժարական տվի Պետերբուրգին: Մայիսի 15 (27)-ին ևս արդեն Վիեննա էի. ինչպե՞ս անցուցանեմ ժամանակս այս զեզեցիկ քաղաքում, որ հետո չափսոսամ, չփռչմանեմ,— այս էր բոլոր իմ հոգս ճանապարհին: Եվ ահա վճռեցի ամբողջ ժամանակս նվիրել երկու մատենադարանաց՝ Կալսերական և Մխիթարյան. այսու ևս կամեի մի անգամ ընդ միշտ հիմնավոր կերպով ծանոթանալ այդտեղի գտնված հայ գրչագրաց հետ, այն է՝ կազմել զոցա մանրամասն ցուցակը, բրբրելով յուրաքանչյուր ձեռագիր՝ ուշադրության արժանի հատվածներ արտագրել, ծանոթությունը անել նոցա մասին, և վերջապես զանց չառնել հարցասիրական հիշատակարանները բնդօրինակելու: Ըստ այսմ՝ Վիեննա իմ օրս բաժանած էր երկու մաս. առավոտը 9, 10-են մինչև 2-ը Կալսերական մատենադարանն էի, ճաշեն հետո 3, 4—6—7 Մխիթարյանց մոտ: Միայն սոցա գրչագրաց ցուցակը արտագրելը 5—6 օր տևեց: Մյուս ժամանակը աչքի էի անցնում հնագույն գրչագիրները, կարդում էի հիշատակարանները և երբեմն համեմատում էի նոցա ցուցակը էջմիածնի, մեր ճեմարանի և Վենետիկեցոց ցուցակաց հետ, որոց ինքս հետս ունեի բերած: Մխիթարյանք սիրով բնդունեցին ինձ և ամեն միջոցով աշխատում էին զյուրացնել իմ պարապմունքս, առանձին սենյակ տալով ինձ և երկու վարդապետ նշանակելով ինձ մոտ (մատենապետին և յուր օգնականին), որք հաճությամբ կատարում էին խնդիրքս:

Առ այժմ այսու կվերջացնեմ նամակս, որ բավական երկար եղավ՝ թերևս և ձանձրացուցիչ: Հաջորդ գրությամբ կհաղորդեմ Ձեզ Մյունխենի մեջ հարմարողացած կյանքիս, զբաղմանցս, որպես և այստեղի Մատենադարանում գտնվող հայ գրչագրաց մասին:

Անհամբեր կսպասեմ Ձեր նամակին, որից կհուսամ մանավանդ Ձեր առողջության մասին տեղեկություն ունենալ:

Մնամ խորին հարգանքը և անձնվիրությամբ

Խ. Ճ. ԴԵ. ԽԱԼԱԹՅԱՆ.

Հ. Գ. Անցյալ օր գրավաճառի մոտ լինելով՝ պատահամբ նկատեցի ցուցակում առաջիկա գիրքը— «Die Edessentische Abgarsage auf ihre Fortbildung untersucht, von d-r Matthes», Leipzig, 1882:

Զգիտեմ, հիշյալ Մատթևոս հայտնի է գիտական աշխարհում:

Նույն

Հասցե. Munchen (Bayern) Theresien Strasse. 23,3, bei Schultze.

N 4

Գերամեծուհի նիկիտա Սսիսովիչ

Վերջապես ստացա Ձեզանից վաղուց սպասածս նամակը. շատ ուրախ եմ, որ Ձեր առողջությունը, որպես և հոգեկան գրությունը այդպես զոհացուցիչ վիճակի մեջ կգտնվի. և որ 'Իուք' փոխանակ աղմկալից տոթային և փոշոտ քաղաքի, հակառակ Ձեր հին սովորության, տեղափոխվել եք ամառանոց, որովհարձ նկարագրությունը արդեն բավական է կարծել տալու՝ թե ինչպես զով հանգիստ և անդորր եք անցուցանում այդտեղ ամառը: Կմաղթեմ լավ եղանակ, որպեսզի օգոստոս ամիսն էլ հանգիստ անցնեք ամառանոցում և այնուհետև ցանկամ Ձեզ բարեղեպ ուղևորություն ի չրիմ և գեղեցիկ օրեր այդ երկիրը ևս մի ժամանակ մնալու, որո օդի և խաղողի ազդեցությունը՝ հուսամ շատ բարերար պիտի լինի Ձեզ համար:

Արդեն առաջին նամակավս խոստացել էի համառոտ նկարագրել տալ Ձեռ հաջորդ գրությամբս իմ նիստ ու կացիս, ապրուստիս և զբաղմանցս ի Մյունխեն և ապա մի քանի տեղեկությունք այստեղի արքուն. Մատենադարում գրտյալ հայ գրչագրաց մասին, որ և կշտապեմ կատարել: Նախ իմ մասին:

Մյունխեն ժամանելով՝ ես իսկույն աշխատեցա, ինչպես քանիցս Ձեզ հետ խոսակցել էինք, մի գերմանական կրթված բնտանիք գտնել, որ և հաջողեցավ՝ ինձ, թեև ոչ արժան գնով: Սույն բնտանիքում՝ նույնպես գերմաներեն ուսանելու դիտավորությամբ բնակում եմ — մի ամերիկացի օրիորդ, ամերիկացի երիտասարդ բժիշկ, Կեմբրիջի համալսարանի ուսանող մի անգլիացի և մի սերբ, որ սերբացի երբեմն Մինիստր եղած Իվանովիչի որդին է: Ինչպես տեսնում եք, բավական բազմաթիվ է մեր ընկերությունը, որ անշուշտ տեղիք կուտա միշտ միմյանց հետ լինել, խոսել, վիճել — կարճը՝ գործնականապես ուսանել գերմանական լեզուն, որ իմ գլխավոր նպատակն է: Բացի դորանից, ես ունեմ դասեր, կարդում և թարգմանում եմ հատվածներ, գրքեր: Բ թիվս գերմ. գրքց եմ և հայտնի Վինկելմանի¹⁶, Գուտշմիտի¹⁷, Նեյմանի¹⁸ և այլոց գրվածները, որոց բնագրի ծանոթանալը անշուշտ կարևորություն ունի ինձ համար:— Ինչոքիկ եմ ահա իմ առօրյա պարապմունքս գերմանական լեզվին վերաբերյալ, որո մեջ երանի՝ թե «հսկայական քայլերով հառաջադիմություն» արած ինեի, ինչպես 'Իուք եք ենթադրում. բայց կարծեմ որ հառաջդիմությունը շատ մեծ պիտի չլինի, գոնե մինչև այսօր, թեև բացի վերոհիշյալ զբաղմանց՝ վերին 2—3 շաբաթը ես համալսարանական մի քանի դասախոսությունք ևս հաճախում էի.— «Պարսից լեզուն» այստեղի արևելյան լեզվաց դասատուությանը ծանոթանալու նպատակով, Palaeographie, որպեսզի օգտավետ տեղեկությունք քաղեմ իմ մի երկու դասախոսություն համար, որ պատրաստում եմ հայ գրչագրաց մասին ճեմարանի ուսանողաց կարդալու. վերջին երկու տարուց կուլ-

տուրալի պատմություն, որո կարգացողը համալսարանի ուկտոր և անվանի գիտնական Riehl¹⁹-ն է.— գերմանական նոր դրականության պատմություն և այլն: Կիսոստովանիմ, որ թեև ոչ լիովին և կատարյալ էի հասկանում հիշյալ դասախոսությունքը. (դժվար էլ է պահանջել այսպիսի կարճ միջոցում մանավանդ ամբիոնեն լսածը կատարելապես բմբռնելու). բայց, անտարակույս, դասախոսությանց հաճախելը շատ օգտավետ կլիներ ինձ համար, եթե չվերջանար այնտեղի ամառնային սեմեստրը: Իներևս այլ ժամանակ հաջողի ինձ լսել մի քանի առարկաներ, որք կարող էին նպաստել իմ մասնագիտական պարապմանցս:

Գերմաներեն կանցնիմ հայկական պարապմանցս — այն է գլխավորապես հայ գրչագիրք արք. Մատեն, որոց թիվը 21 է: Սոցա մեջ, ինչպես հետո կտեսնիք իմ կազմած բավական մանրամասն ցուցակեն, առանձին հին և ուշադրության արժանի բաներ չկան, բացի Մագիստրոսի թղթերից, որից արտագրած օրինակը (Եզյանի) — ծանոթ է Ձեզ և մի երկու ԺԲ—ԺԴ դարում գրած բնօրինակի ավետարանից և ժամագրքից: Հետ այնորիկ դիտելու է, որ մնացյալ գրչագրաց համարյա կեսը հանդ. Anatremière-ի մատենադարանից գնած՝ այս դարումս արտագրյալ գրվածներ են: Սոցա մեջ կա մի գրված, որ ահա երկու ամիս գրաված է իմ ուշադրությունս և որը ես արտագրում եմ, և միայն կցավիմ, որ Մատենադարանի գոցման պատճառով պիտի չկարողանամ վերջացնել արտագրությունը: Այդ գրվածն է՝ հույժ մանրամասն և հանգամանորեն «Ցուցակ հայ գրչագրաց եղելոց ի Մատենադարանին Փարիզում» — կազմել ձեռամբ. հանդ. Ջոհրարի²⁰, — մի պատվական աշխատություն (գրաբառ գրած). որ մերձավորապես 15—20 տպագրական թերթ կբռնե. և այս բոլորը միայն 138 հայ գրչագրաց նկարագրությունն է, ոչք կգտնվին հիշյալ մատենադարանում: Բացի զրբի արտաքինը, կազմը, գրչությունը, բովանդակությունը, հոգվածների ցանկը և հիշատակարանը մի առ մի նկարագրելուց և ընդօրինակելուց, Ջոհրարը շատ հաճախ յուր ցուցակն է անցնում այս կամ այն հատվածը, այս կամ այն հոգվածը, ու յուր տեսակետից որևէ արժեք ունի — կամ իբրև նոր, հետաքրքիր բան, կամ մեզ հայտնի նախկին օրինակներից սակավ ինչ կամ բավական զգալի տարբերություն բովանդակող երկ են: Շնորհիվ այսպիսի պատվական աշխատության, կարելի է նաև Փարիզ չեղած, տեսնել, թե ինչ հետաքրքիր, ինչ ուշադրության արժանի գրվածներ կան այնտեղ: Արդարև, Փարիզ, ինչպես ես ես տեսա, կա ցուցակ հայ գրչագրաց Դյուլորեի ձեռամբ կազմյալ (ձեռագիր). բայց նա համառոտ է. հետ այնորիկ ես լսել էի — Ձեզ հայտնի հ. Սուքիաս Պարոնյանի՝ երբեմն Մխիթարյան և այժմ լուսավորչական վարդապետի ջանքով կազմած ա յլ ցուցակի մասին (նույնպես ֆրանսերեն, ինչպես և 'բյուլոթերներ). բայց ինչպես այս օրերս իմացա Ալիշանի իմ հարցիս գրած պատասխանից՝ տպագրած չէ. բացի զորանից՝ լինելով ֆրանսերեն, չէ կարող այնպես լիովին զաղափար տալ գրչագրի մասին, ինչպես հայերենը, որ յուրաքանչյուր հատված, ճառ առաջ է բերում իսկական բնագրեն ստեպ 7—8 և ավելի երես ընդօրինակելով, որո թարգմանությունը ի ֆրանսերեն տաժանելի աշխատություն է: Գեթ ըստ իս, Ջոհրարի կազմած ցուցակը մեծ արժեք ունի, թեև նորա մասին ոչ ոք մինչև այսօր չի հիշում, և նա անուշադիր ընկած է ի Մյունխեն: Կուզեմ հավատալ, որ այդ աշխատությունը մի անգամ ես ստուգելով ի Փարիզ գրչագրաց հետ համեմատությամբ, կարելի էր հրատարակել, եթե ոչ առանձին զրբով, այլ գեթ իբրև հավելված մեր հայ շա-

բաթաթերթից մեկի մեջ և կամ նույնիսկ «Արարատում», որ, կարծեմ, ուրախությամբ պիտի հրատարակե այսպիսի զրվածներ՝ ի գիտություն բանասիրացի:— Վերադարձիս կտեսնեք, թե ի՞նչ աշխատություն է: Առ այժմ կուղարկեմ Ձեզ մի հետարրքիր նշխար՝ կարծեմ մինչև ցարդ անծանոթ ապոկրիֆի — (Երևումն Քրիստոսի Աբղարու), որ պատահմամբ կարդացի Մյունխենի հայ զրչագրաց մեկի մեջ. զարմանալի է, որ զրչագրաց ցուցակ կազմող հանգ. Նեյմանը՝ մի առ մի նշանակելով ի մատենի դտյալ հոդվածները, զանց է առել սորան հիշելու: Գրչագիրը գրում է ԺԳ դարու վերջին (1283), ուր ընդօրինակողը ի միջի այլոց հիշում է թե ինքը այս բոլորը արտադրել է «յրնտիր և ի լավ օրինակէ»:— Արդյոք այս փոքրիկ հատվածը տեղիք չի՞ տալ կարծելու, թե դա մի համառոտ Բաղված է ավելի ընդարձակ անվավեր գրածից, որ հնումը ի հայս անցնում էր ձեռք ձեռք և որը թերևս ժամանակին մի որևիցե ճառրնտրո մեջ գտնվի: Այս մասին կսպասեմ Ձեր կարծյացր:

Չ'պիտեմ, Ձեր ձեռքը ընկած կ'լինի՝ արդյոք «Նոր-Դար» հայ լրագրի 114 համարը. այնտեղ մի հոդված է տպագրած, ուր քննադատության է ենթարկվում իմ անձնավորությունս, որպես և դասավորությունս Հիկեոնում: Թեև հոդվածի հեղինակը ամեն միջոցով աշխատել է քողարկել յուր անձնավորությունը (նա Շ է ստորագրել և քաղաքի անունը չէ դրել). բայց և այնպես նորա երկար ականջներից ճանաչում եմ, թե ով է նա. դա նույն այն պարոնն է, որ մի ժամանակ անմիտ և աննպատակ հարձակողական հոդվածներ էր հյուսում ճեմարանի դեմ (դարձյալ անստորագիր) և հետո նա շատ անգամ թուցիկ պասքվիլներ էր հնարում ճեմարանի վարչության, Հիկեոնի հայոց լեզվի դասավորության և այլոց մասին: Ես կարող էի կարծել, որ այդ պարոնի ինքնասիրությունը տակավին գոհացուցյալ չէ, ես կարող էի ենթադրել թե նորա զգացմունքը առ իս ոչ այնքան բարյացակամ են և մտերիմ. — բայց բնավ չէի սպասել այնպիսի հանդգնության, անամոթ զրպարտության և ստորության, որ այս օրերս ցույց տվեց նա յուր հոդվածում: Ես ավելի լավ կարծիք ունեի նորա մասին... մախլա ս...

Ինչ կվերաբերի իմ վերադարձին ի Մոսկվա, այդ մասին ես նամակ գրեցի այս օրերս պ. Քանանովին, խնդրելով որոշապես հաղորդել ինձ. արդյոք կարելի չէ՞ր իմ պարապմունքս Հիկեոնում սկսել մեր սեպտեմբերի 25-ին: Եթե գոհացուցիչ պատասխան ստացա նորանից, ուրեմն տակավին երկու ամսու չափ ժամանակ ունիմ. ուստի մտադիր եմ ամիս ու կեսեն հետո մի շաբաթվա Վենետիկի Մխիթարյանց այցելել, ուր անշուշտ կհաղորդեմ Ձեր հանձնարարությունը և ապա Դրեղդենի վերա[յով] դեպի Բեռլին կանցնեմ, ուր 4—5 օր կամիմ մնալ այնտեղի մատենադարանում գտնված հայ զրչագրաց հետ ծանոթանալու գիտավորությամբ, որոց թիվը՝ ըստ Պատկանյանի, — թե այնպես սխալ չէ, ինչպես և Մյունխենի, ուր փոխանակ 21-ի — 40 է նշանակած, — 80 է: Այնուհետև կարելի է Պետերբուրգի վերա[յով] դառնամ տուն:

Անցյալ օրը ստացա Վիեննայեն «Գերմ. Հայկ. բառգրքի»²¹ Բ. տետրը (B), որո բաժանորդագրության թերթը երբեմն Ձեզ ևս ուղարկած էր ի Մոսկվա: Այժմ, ինչպես կերևի, բառգրքի կազմողը, որ Հ. Ավետիք անունով երիտասարդ վարդապետ մի է, սակավ ինչ փոխել է յուր հրատարակության եղանակը՝ մտադիր լինելով երկու և ավելի անգամ ստվար դրությամբ ի լույս բնծայել զայն, քան թե առաջ էր նա կարծում: Համաձայն սմին անշուշտ և բառգրքի գինը համարյա կրկնապատիկ է դառնում: Սակայն դիրքը արժանի է ուշադրության.

միայն դիրքը փոքր է և տառերը՝ թե գերմաներեն և թե հայերեն անտանելի մանր են: Եթե կամիք՝ Ձեր մատենադարանի համար ես մի օրինակ կուղարկեմ:

Մինչև վերադարձս՝ հույս ունիմ մի երկու անգամ ևս նամակ գրելու Ձեզ և Ձեր պատասխանը ընդունելու, որին բազմակի

Մնամ խորին հարգանք և անձնվիրություն

Խ. Տ. Գր. ԽԱԽԱՅԱՆ

Մյունխեն 3/15 օգոստ. 84

№ 5

Многоуважаемый Никита Осипович,
дорогой наставник!

Прошел уже месяц с тех пор, как я простился с Вами, чтобы на целый год покинуть дорогую для меня Москву — белокаменную. Илья Лазаревич или Всеволод Федорович, вероятно, уже сообщили Вам кое-что о моем пребывании в Вене. Я не спешил писать Вам в ожидании сообщить новое, любопытное; сверх того, я предполагал поехать в Венецию, где для нас с Вами нашлось бы, конечно, много интересного. Но случилось так, что, ввиду удобств для моих занятий, решил остаться в Вене до января, отложив поездку в Венецию до весны. Вот я и собрался писать Вам, правда, несколько поздно, но зато пространно.

Начну с почтенного нашего приятеля Фридриха Мюллера²². Любезностью и предупредительностью ко мне этого ученого я очарован: он меня принял как старого знакомого так радушно, с такой искренностью, что не мог я и не имел права ожидать. Конечно, пошли разговоры о том, о сем, что делается в Москве и прежде всего о Вас. Описание юбилея еще раньше он получил и был, можно сказать, в восторге от него. Как человек, вместе с изучением языка и истории армян, интересующийся настоящей судьбой нашего народа более чем я мог думать, — Мюллер этому торжеству придает очень большое значение: эту признательность армян к своему маститому ученому, признательность, выразившуюся с такой искренностью, он считает событием в жизни армян, чему надо радоваться. По-армянски Ф. Мюллер знает гораздо больше, чем, может быть, мы с Вами думали: он читает и свободно переводит *գրքեր* и даже отчасти *աշխարհաբար*. При мне он прочитал все оглавление моей книжки (*ծրագիր*²³) и буквально без ошибки перевел его. Поэтому в описании юбилея, если не русский, то армянский текст, можно сказать, целиком ему доступен. В разговоре, между прочим, я выразил желание иметь его фотогр. карточку. Он обещал охотно приготовить к следующему разу: он передал мне 2 карточки — одну мне, другую попросил выслать Вам, за что я от Вашего имени поблагодарил его. Эту карточку теперь Вы имеете перед собою. Надо Вам сказать, что, несмотря на здоровье и бодрость Мюллера, у него, к крайнему сожалению, глаза плоховаты: так что, наприм., когда он показывал мне здание и залы университета, при спуске по лестницам приходилось мне поддерживать его.

Познакомился я у мхитаристов со знаменитым славистом Миклошичем²⁴, не мало интересующимся этнографией Кавказа. Хотя с трудом, но говорит все же по-русски, и уж, конечно, свободно читает и отлично знает русский язык.

Мне предстоит много еще знакомств с профессорами и специалистами; но я намеренно откладываю, чтобы более свободно говорить с Вами, чего надеюсь я до известной степени достигнуть. К числу специалистов и ученых принадлежит известный этнограф Krapss, который, по словам Мюллера, весьма будет рад познакомиться как со мною, так и с содержанием моей «Программы» и вообще завести сношения с лицами, интересующимися этнографией России и Востока.

Мхитаристы все те же, что и прежде, и живут они все по-старому. Այտրնյան, сделавшись аббатом, по-видимому, поправился здоровьем, выглядит бодрее, осанистей. Հ. Ղևնդ Հովնանյան²⁵ тот же, что и три года назад; борода только гуще и седее стала. Вот уж истинно молодцеватый старик: несмотря на свой преклонный возраст, бегают по крутым лестницам не хуже молодых! Оба, конечно, расспрашивали о Вас, о Вашем здоровье; о юбилее²⁶ речь шла тоже довольно долго, причем я не преминул заметить, что от их конгрегации мы ожидали больше. Они шлют вам свой привет с пожеланием здоровья и благоденствия. Меня приняли они очень любезно, даже дружески; Այտրնյան при первом же свидании пригласил меня к следующему дню откусать вместе с братией. В громадной зале были сервированы столы, во всю длину,—для учеников, число которых простирается до 30—35, для монашествующей братии — человек 15. Для нас с аббатом был накрыт особый стол. За столом прислуживал нам эконоом монастырский — Հ. Ավետիք Կոլլազյան, автор немецко-арм. словаря. Через несколько дней был у меня с визитом general-sekretär конгрегации. Кроме упомянутых двух старых представителей здешн. мхитаристов, особенно выдаются двое молодых. Из них один — Հ. Հովհաննես — уже старый мой знакомый, другой — моложе его — Հ. Գրիգորի Գալեմբարյան²⁷, — особенно расположенный ко мне. Это любознательный и весьма способный юноша, принимающий особенно деятельное участие в «Հանդես»; (он подписыв. Հ. Գ. Գ.). Между прочим, он единственный, кажется, из всей братии интересуется апокрифами и имеет кое-какие работы. Весьма сожалеет он, что не знает русского языка, на котором написаны Ваши переводы и исследования по этой части. Жаль только, что при таких хороших задатках нет возможности широко развиться его способностям, ввиду отсутствия высшей школы и ученых специалистов в среде конгрегации. Лучший и ученейший из них, Айдинян, и он теперь отдыхает; он, по-видимому, давно простился с наукой. В настоящую минуту он занят изготовлением изящного адреса ко дню юбилея Льва XIII. Надо, впрочем, отдать справедливость Айдиняну: адрес этот будет прекрасным сюрпризом не только для римского первосвященника, но и для всех, интересующихся армянской палеографией, ибо в нем будут раскрыты все богатства — chef-d'oeuvre миниатюр, заставок, инициалов арм. расписного искусства.

От живых перейду теперь к покойникам. О молодом, талантливом ученом, Napusz'n, так блестяще начавшем свою ученую деятельность. Вы уже читали на страницах «Հանդես». Его смерть оплакивается всеми и особенно мхитаристами, с которыми он был в близких сношениях. Еще потеря для науки и более важная: знаменитого Гудшмидта не стало более! Оказывается, он скончался еще в марте, и мы до сих пор ничего не знали. Правда, он был строг к Хоренскому, подчас резок и даже несправедлив к нему, — но заслуги его даже перед арм. историей немаловажны.

Кстати о Хоренском. У мхитаристов увидел я на днях книжечку Adolf'a Baumgartner'a (Leipzig, 1885) касательно Хоренского. Впрочем, вернее будет сказать, что эта брошюра касается более Лауера, переводчика Хоренского. Из беглого просмотра я успел заметить, что Baumgartner имеет целью показать несостоятельность Lauer'a в знании арм. языка, что он доказывает рядом примеров из его перевода. В конце брошюры приведено много слов из Словаря Lauer'a (в его Грамматике), показывающих плохое знакомство автора или составителя с арм. грамматикой. При этом видно, что беспощадный критик сей говорит все это и доказывает, будучи сам хорошо знаком с арм. языком и литературой. Если у Вас нет еще этой брошюры, стоит ее выписать. Вот ее заглавие: d-r M. Lauer und das zweite Buch des Moses Chorenazi, — von d-r Adolf Baumgartner, dacin't der alten Geschichte an der Universitat Basel. — Leipzig, 1885, In commision bei Th. Stanffer. — стр. 24.

О себе скажу пока, что пребываю в Вене, где я нашел все, что предполагал найти в Фрейбурге или Страссбурге, и еще несколько таких удобств, которых я не мог бы иметь там. Фр. Мюллер со своими лекциями по сравнит. языкознанию и Пехлеви, молодые ученые Sabnar и Mounger по той же специальности срав. языковедения, некоторые лекции по греческой и латинской палеографии, лекции по истории и географии (именно Малая Азия и Кавказ), — вот что у меня пока на виду. К этому нужно прибавить богатую университетскую библиотеку, откуда, благодаря любезности Мюллера, имею возможность брать книги на дом, — библиотеку самого Мюллера, наконец мхитаристы со своими рукописями и арм. рукописями и печатными книгами, и думаю, что с меня пока этого совершенно достаточно. Занятия в университете начнутся на будущей неделе; сам же я, кроме практики в немец. языке, мало что сделал. В первые дни приезда моего в Вену разболелись у меня глаза, потом, хотя стало лучше, но по временам все-таки дают об себе знать, что я приписываю главным образом ужасно скверному и дымному воздуху в кафейнях, особенно для меня невыносимому. Но и против этого я принял меры: после долгих розысков, приютился на квартире, в одном образованном семействе, с полным пансионом. В том же пансионе живут трое молодых французских врачей и две англичанки.

При свидании прошу передать поклон нашему дорогому Илье Лазаревичу. Я писал ему уже из Вены, но его ответ, вероятно, застрял в

Мюнхене, куда я и просил адресовать мои письма. На днях получу все мои письма из Мюнхена и напишу ему подробное письмо.

Ваши деньги (3 руб.) я передал в редакцию «Հանդես-а», сообщив при этом, чтобы недостающие номера выслали Вам. Вы, вероятно, их уже получили. Когда Хр. Ив. Иоаннесов будет у Вас, покорнейше прошу Вас передать от моего имени, чтобы на досуге черкнул мне пару строк о печатании Каталога институт. книг и, в особенности, как идет продажа «Описания юбилея». За это я буду ему благодарен и в ответ сообщу ему много интересного.

Я знаю, как трудно Вам приниматься писать письма; но было бы мне особенно приятно получить Ваш ответ. Если же не Вашей рукой написанное, то продиктованное письмо я, конечно, получу. Мой адрес: Wien, IX, Türkenstrasse, 4, 3 stock, Th. 12 an herrn d-r Gr. Khalatiantz.

Остаюсь с глубоким уважением и преданностью к Вам

Ваш покорный слуга Гр. Халатьянц.

7. 18 октября, 1887

В е н а

№ 6

Многоуважаемый Никита Осипович,
дорогой наставник!

Только что получил Ваше письмо от 18-го января. От души рад узнать, что здоровье Ваше находится в лучшем состоянии, чем я Вас оставил. Желаю только скорее оправиться от простуды, причинившей Вам расстройство. Надеюсь, этот неприятный случай даст Михайловне повод хорошенько отапливать Ваши покои, которые, впрочем, всегда отличались образцовой теплотой.

Письмо Ваше застало меня еще в Вене. Правда, я Вам писал, что в январе поеду в Италию, но некоторые обстоятельства задержали меня здесь. Об них то я хочу Вам вкратце рассказать.

Из писем от одного из своей братии мхитарист Говрикян²⁸ — редактор издаваемой в Герле венгерской газеты «Армения», — узнав о моем желании получить этнографические сведения о венгерских армянах, так же как образцы местного армянск. диалекта, просит меня (в письме к одному из мхитаристов) приехать туда и лично ознакомиться с бытом и нравами наших соотечественников, как и собрать нужные мне материалы, чему, как он писал, они будут очень и очень рады, готовы оказать мне всякое содействие, оказать гостеприимство и проч. и проч. То же самое писали мне некоторые из армян, проживающие в столице Венгрии — Будапеште, между которыми есть немало ученых и видных деятелей. Фридриху Мюллеру очень понравилась эта мысль о поездке в Венгрию (недели на две); по этому поводу он мне говорил: после Д-р Hanusz'a, предполагавшего приняться за изучение диалекта венгерских армян и не успевшего это сделать, едва ли кто другой соберется

на эту интересную работу, если Вы не обратите на это внимание. На мхитаристов он не полагает никаких надежд. Кроме знакомства с арм. наречиями и диалектич. литературою, нужно еще знать требования науки по этому вопросу. Таким образом, в интересах арм. этнографии и диалектологии я задумал предпринять эту поездку. Но к моему несчастью, зима оказалась в тех краях такая суровая, такие заносы и метели, что ужас. Даже поезда запаздывали на несколько дней. Мне нужно было выждать. К этому присоединилась еще одна беда: я забыл захватить из Москвы легкую шубу и кое-как пробавляюсь в осеннем пальто, между тем даже в Вене хорошие холода. Вчера написал брату в Москву, чтобы выслал мне шубу.

На днях жду из Пешта одного из наших соотечественников — Ник. Чилингаряна, который пробудет в Вене несколько дней. После подробного ознакомления с краем и условиями жизни и путешествия решу предпринять эту поездку.

Вот почему застрял я до сих пор в Вене. Если поеду в Венгрию, то не раньше как через 10—12 дней.

О своих занятиях скажу только, что они идут тем же путем, как я Вам раньше писал. Особенный интерес представляют для меня лекции по немецкому языку, в которых отношение верхненемецкого к другим немецким наречиям может дать любопытные сведения по тому же вопросу касательно древнеармянского к другим арм. наречиям.

Фр. Мюллер при всяком свидании кланяется Вам. На прошлой неделе он передал мне еще две свои фотографические карточки, недавно снятые, из которых одну просил выслать Вам, — как я и исполняю. В этой карточке Мюллер стоит как живой, сходство очень большое.

Письма Ильи Лазаревича я давно жду; не знаю, почему он так поздно собрался писать. При свидании прошу передать мой привет.

Что подделывает поэт Патканов²⁹ в Москве; есть у него какое-нибудь дело или так — погостить, а может быть, и собрать материалы для будущих своих романов! Видно, Москва полюбила его!

Что-то заговорили о войне; не знаю, чем кончатся эти воинственные клики и возгласы мадьяр! А ведь вправду очень неприятно будет, если чернильная война станет фактической.

С истинным почтением и признательностью

Ваш покорный слуга Гр. Халатьянц.

5. II 1888.

Венг

№ 7

Многоуважаемый Никита Осипович,
дорогой наставник!

Пишу Вам из Венеции под свежим впечатлением всего виденного. Кроме достопримечательностей города — собора св. Марка, Палаты дождей, Академии художеств и многого другого, которые я уже рас-

«смотрел,— особенно важна для меня наша Академия, св. Лазарь — островок, заключающий в себе так много ценного и достопримечательного касательно армянских древностей, истории и литературы. Остров св. Лазаря произвел на меня самое отрадное впечатление: все было выше моих ожиданий. Алишан, собственно цель моего посещения, принял меня так любезно и радушно, как только возможно. Встреча наша была довольно трогательна: я высказал ему многое, что накопилось у меня на сердце за эти годы,—что же, конечно, как не почтение, уважение, сочувствие...

После первого обмена мыслей он спросил об Вас, о Вашем здоровье, заговорил он об юбилее и вообще выразил большую радость по поводу этого чествования. Я передал от Вас поклон и Ваши пожелания ему (как и вслед за тем аббату и всем, спрашивавшим про Вас) — в сердечных выражениях, на что он ответил тем же. Не стану я рассказывать Вам подробно обо всем: ведь Вам все это хорошо известно. После предложенного вина и кофе, повел меня Алишан показывать весь монастырь — все их богатство,—начиная с большой залы, залы рукописей, музеев, галерей и кончая церковью, типографией и училищем. Все это время беседа шла у нас так оживленно, что многое я и не успел разглядеть. Прошло уже три часа с тех пор, как я был неотлучно с Алишаном, неотомимо ведшем по всем залам и коридорам. Я стал собираться и начал прощаться с ним; но он не отпустил меня: «Вы сегодня наш гость: мы вдвоем с Вами будем кушать!». Я охотно принял приглашение и поблагодарил за любезность, ибо ехать в город мне не хотелось: было еще рано. После обеда Алишан познакомил меня с другими членами из братии и в том числе с о. Гарегином и о. Барсехом, которые и сопровождали нас при осматре училища и типографии. Последняя представляет теперь довольно прекрасное заведение: у них есть паровая машина, которая отлично работает.

С Алишаном мы говорили и о его работах. Теперь он занят составлением такого же фалия, как «Сисван»³⁰ — под названием «Айрарат»³¹ (без Ширакской области, которую он раньше издал). По разнообразию и новизне материалов этот труд, по словам самого автора, уступает «Сисвану», хотя и представляет большой интерес в других отношениях. Я долго говорил с ним и старался его убедить, чтобы он не приступал к печатанию «Айрарата», прежде чем не съездит на место и не изучит там все, касающееся этого сочинения, из первых рук и непосредственно. «Да,— говорит он мне,— правда Ваша, одно время я сильно желал поехать в Айраратскую область, но теперь поздно; да и года не те!» Мне кажется, его оговорки относительно его возраста не имеют основания; он показался мне настолько бодрым, свежим и крепким, что подобное путешествие если бы он предпринял, едва ли бы могло дурно отразиться на его здоровье. Алишан затем на часок отлучился; я остался беседовать с о. Гарегином и о. Барсехом. Из них первый показался мне весьма скромным, кроткого нрава, симпатичным человеком. Между прочим, он показал мне имеющий в скором времени выйти в свет свой труд (нача-

ло) — «Նախնյաք Բարգմանությունը» — почти такого же объема, как его ист. литературы (2-е издание).

О. Барсех, как я узнал, приходится мне земляком: он из Александропольского уезда; из того же уезда было человек 5 учеников в монастырской школе, с которыми я беседовал на их диалекте. О. Барсех в настоящее время работает над Агафангелом; но, кажется, не скоро еще выйдет эта работа. У венецианцев, кроме «Նախնյաք Բարգմանությունը», есть еще новинки: во-первых, «Технический словарь», или словарь технических слов и выражений с франц. на классич. арм.— Каджуні. Это сама по себе прекрасная мысль, ибо у нас всегда чувствовался и чувствуется недостаток в таком словаре. Словарь печатается в формате большого⁴⁰, с множеством рисунков к тексту. Это — нечто вроде реального словаря Любке. Во-вторых, нужно упомянуть об иллюстрировании. Арм. истории на франц. языке — Исаверденца. Как мне сообщил Алишан, это ни более ни менее как сокращенная история Чамчяна. Жаль, ибо после всего сделанного в области древнего периода арм. истории можно было бы дать более обработанную историю Армении.

Вообще венецианские мхитаристы, как и Вы часто говорили, производят гораздо лучшее впечатление, чем венские. Эти и проще в обращении, и мягче в выражениях, и как-то ближе к нам: в них католический дух не так заметен; венские мхитаристы представляют нечто другое.

Завтра утром поеду на остров во второй раз и постараюсь несколько ближе ознакомиться с их рукописями: перепишу их каталог, спишу себе кое-что, что найду нужным, сравню с нашим институтским (заголовки, даты и проч.). В Венеции я намерен пробыть дней 10, после чего, если окажется возможным, предприму Rund reite по Италии—в Милан, Турин, Геную, Парму, Рим, Неаполь и обратно в Венецию через Флоренцию в продолжение 10—15 дней. Если трудно будет по всей Италии, ограничусь Флоренцией, Римом и Неаполем. После того вернусь я в Вену и оттуда в Лейпциг.

Надо Вам сказать, что я в Вене остался дольше, чем думал. И это потому, что не хотелось мне прерывать занятия в середине семестра и перейти в другой университет; не говоря уже о том, что некоторые лекции были для меня особенно интересны: Мюллера — сравнит. языковед., Meinel's историч. грамм. немецк. яз., Gittbauer-а греческая палеография и друг. Зимний семестр кончился в Германии в конце марта, а до конца апреля будут каникулы, каковым временем я задумал воспользоваться прокатившись в Италию. А быть в Венеции и не побывать во Флоренции и Риме — думаю, грех! Не говоря о том, что не всегда представится благоприятный случай.

Вся братия монастырская, а особливо Алишан и аббат шлют Вам привет и свои лучшие пожелания, к которым присоединяюсь и я.

Много есть о чем писать, но всего не опишешь. Это письмо послужит потом мне конспектом, по которому, при свидании, подробнее расскажу Вам.

От нашего почтенного Ильи Лазаревича так и не получил никаких известий. Я знаю, он занят и очень занят, да и не требую от него писем, хотя мне было бы очень приятно получать от него известия. Я тоже немножко ленюсь, сознаюсь. Был бы только он здоров, а остальное—сойдет. С месяц тому назад провожал Жоржа в Москву; надеюсь, он благополучно уже приехал.

Читали, какую сенсацию произвел в Константинополе Баградзе. И это, как я думаю, все благодаря нашему Никогосяну³². Баградзе обходил арм. школы, больницы, делал визиты высокопоставленным лицам из армян и даже напоследок написал целую статью об изучении арм. древностей! Не принимая во внимание ученых заслуг Баградзе, факт, что его с большим почетом приняли в Константинополе наши армяне, заслуживает внимания.

Пусть это обстоятельство послужит для Грузии еще одним доказательством, что армяне далеко не чуждаются Грузии и не враждебны им. Махлас!

Если вздумаете писать мне в ответ, чему я буду очень и очень рад,—то, чтобы письмо Ваше не пропало, прошу адресовать в Вену
R. P. Grigoris Kalemkar, Wien VII, Mechitaris tengusse, 4.

С просьбой прислать мне.

С чувством глубокого почтения и преданности, остаюсь Ваш покорный слуга Гр. Халатьянц.

23. III. 1888 г. апрель, Венетик

№ 8

Многоуважаемый Никита Осипович,
дорогой наставник!

Только что получил Ваше последнее письмо. С грустью прочитал я строки, намекающие на неудовлетворительность Вашего здоровья. Что же такое случилось, ведь за месяц было хорошо? Думаю, что это незначительное колебание, временное изменение в состоянии Вашего здоровья, как это не раз и бывало, и что к времени уже получения Вами сего письма Вы чувствуете себя так же хорошо, как прежде. Этого желаю Вам от всей души.

Крайне сожалею, что не буду в состоянии исполнить Вашего поручения в Carrière³³. Не помню, писал ли я Вам в прошлом письме, но я давно решил пробыть в Лейпциге весь летний семестр, т. е. до половины августа, после чего остается так мало времени до моего возвращения в Россию, что едва ли можно будет за этот короткий промежуток что-нибудь путное сделать в Париже. Такая поездка была теперь лишь потерей времени и денег. А между тем пребывание в Лейпциге, как я чувствую, со значительной пользой отражается на ходе занятий, которые теперь меня интересуют. Как бы то ни было — несомненно одно, что че-

рез чстыре-пять недель я буду уже в Москве и надеюсь застать Вас вполне поправившимся. То-то наговорюсь я вдоволь! Ведь в письме, как пространно ни пиши, всего не высказать.

Из новостей моего района могу сообщить кое-что об известном авторе «Thesaurus Linguae Armeniacae» (1711) Иоаким Шредер³⁴. Случайно тут узнал, что от него остались кое-какие бумаги и недоконченный Армяно-латинский словарь, которые теперь хранятся в его родном городе — Касселе. Отчего бы не посмотреть, что за бумаги и словарь! По существующему здесь прекрасному обычаю пересылать рукописи из одного учреждения в другое, — я обратился к кассельскому библиотекарю с письмом, прося выслать упомянутые бумаги в университет. библиотеку и через несколько дней имел уже возможность пользоваться ими. Это не что иное, как черновая к его «Բառարան Հայկո-լատին», словарь, напоминающий серию подобных же армяно-латинских словарей, напечатанных в Риме. Кроме того, в его бумагах есть некоторые сведения о существовавших в его время арм. надписей, от которых сохранилось лишь одно слово...

Из Венеции я поехал во Флоренцию, где пробыл 2—3 дня и осмотрел почти все важнейшие достопримечательности, особенно Palais Pitti и Palais des Offices — в своем роде единственные в мире. Отсюда прямо в Рим. Но Рим трудно осмотреть в 2—3 дня — так много тут интересного, как древнего, так и нового! К обычным достопримечательностям Рима в последн. 2—3 месяца прибавилась еще одна — Папская выставка, т. е. выставка предметов, принесенных в дар Папе Льву по случаю его 50-летн. юбилея. Выставка занимает громадное пространство, около 30—40 больших зал! Каково! В Риме имел я хорошего проводника и товарища из венец. мхитаристов — молодого монаха о. Габриэля, который изучает каноническое право и который оказался также моим земляком. Все что можно было видеть (частью бегло, мимоходом, частью с подробностями) в Риме в продолжение 10—12 дней, я обошел и осмотрел. А ведь есть что осмотреть и чему дивиться: тут и музеев видимо-невидимо, тут и картинн. галерей; сколько дворцов, вилл, сколько церквей, часовен, катакомб, сколько остатков древнего Рима — колонн (на которых вместо Адриана или Антония красуются теперь либо апостол Петр, либо Павел), триумфальных арок (с громадными фигурами пленных парфян — читай армян, прекрасно сохранившимися). Тут и Колизей, вмещавший в себе до 80 000 падких до кровавых зрелищ римлян; тут и знаменитый forum romanum народное собрание, на котором происходили упомянутые римскими историками все бурные сцены и кровавые свалки; тут и Палатинский холм, на котором находились дворцы императоров, во многих частях прекрасно сохранившиеся! Словом, я увидел перед собой весь древний Рим в современной ему обстановке. Да, была пора, пора бурная, страшная и во всяком случае памятная всему миру...

Заходил я также в здание пресловутой Пропанды; тут в библиотеке нашей с десятком арм. рукописей, которые рассмотрел и записал, что нужно. Мне хотелось поработать в Ватиканской библиотеке по части

арм. документов (именно — переписки арм. католиков и царей с римск. первосвященниками), но то сравнительно короткое время, которое я рассчитывал пробыть в Риме, было более чем недостаточно: одна формальность получения права входа в библиотеку (я разумею — пользоваться документами) заняла бы по крайней мере 2—3 дня! К тому же еще о. Алишан рассказывал мне, что у него уже собрано таких документов (большинство, впрочем, не оригиналы, а перевод с них на латинский) до 300! (не правда ли, как мало?). Хотя, по его словам, еще много такого материала лежит в Ватиканской библиотеке. Нужно только много досуга иметь для этого.

Близость Неаполя соблазняла меня в Риме, и я воспользовался благоприятным случаем, чтобы побывать и там. И в самом деле, как не полюбоваться чудным видом одного из красивейших в мире городов, как не осмотреть чуть ли не живые памятники знаменитой Помпеи и, если возможно, даже взобраться на страшный Везувий, денно и нощно изрыгающий огонь и лаву! Сказано — сделано. Вот и я в Неаполе, в Помпее, наконец, как не совсем удобно, благодаря многострадальному ослу, даже на вершине Везувия, у малого кратера! — отсюда открывается чудная панорама на море: внизу Помпея, новые поселения, деревни и бесконечно тянущиеся виноградники — отечество знаменитого вина «bacrima christi»; перед Вами море, тихое, спокойное, точно громадное зеркало; налево, на вершине горы, висит Castillamare, внизу Sorrento, а там вдали, в тумане чуть виднеется Capri... О дивная страна.

В Неаполе, между прочим, не забыл заглянуть в прекрасную церковь и женский монастырь San Glegorio Armeno — имени нашего Пророка, весьма популярного в Неаполе. Тут, по преданию, хранились череп святого владыки и палки, которыми его секли, привезенные сюда из Константинополя. Подробности сообщу при свидании.

27-го апреля (н. с.) каждогодне совершается у венецианских мхитаристов в S. Lazaro при торжественной обстановке годовщина памяти основателя общины — Мхитара. Об этом, еще до выезда из Венеции, сообщили мне венецианцы, с просьбой присутствовать на этом торжестве. Поэтому я поспешил из Неаполя в Венецию, чтобы успеть к этому дню. Торжеств. обедню (Ճշխարհիւր լիւթարիւր) служил сам аббат, при прекрасном стройном пении ученического хора. После обедни был, как мы называем, акт в большом библиотечном зале; один из молодых монахов прочитал пространную речь (конечно, на древнеарм. яз.), посвященную памяти Мхитара. За сим — обед, обильный всякими яствами и винами!

Касательно моих работ в S. Lazaro скажу, что они были довольно успешны: кроме пространного каталога рукописей (более 1500 рукописей), я выписал себе весьма интересный и редкий памятный, как по содержанию, так особенно по языку — это перевод Դաւթաշէնազիւր-а Гоша на народный язык (Slc.) киликийского периода — работа извест. историка Смбата в 1265 г. Венецианск. же рукопись 1331 г. Кроме того, много редких мелочей, как-то: выписка из нескольких «Ոսկեփորիկ», еще

не изданных загадок, приписываемых Нерсесу Благодатному; любопытные бытовые черты и этнографические данные из жизни наших предков, выписанных из Сборника XIII в.; Послание северных монахов с Тутеорди во главе к католику Григорису м-ха и мн. друг.

Прощание мое с венецианцами было самое трогательное. Они были так любезны ко мне, так радушны и гостеприимны! Сколько приятных часов провел я в этом чудном уголке в поучительной беседе с маститым нашим старцем! Как много благородства в этом человеке, сколько веры, как просто и искренно его слово, как бесхитростна его речь! Какая горячая любовь к несчастному отечеству, судьбы (прошлые и настоящие) которого так живо занимают его. Весь он живет воспоминаниями о минувшей славе любимой и взлелеянной им Հայաստան; она — эта страна составляет его постоянные помыслы, его мечты, — цель его жизни! Весь Алишан, можно сказать, это воплощенная Հայաստան...

При прощании как аббат, так особенно Алишан и все другие — стар и млад (о. Гарегин, о. Барнабас³⁵, о. Барсех...) усердно просили меня передать Вам их привет и сердечные пожелания. Вообще всякий раз, когда речь заходила о Вас, все относились с особенным почтением и симпатией; а я гордился иметь такого учителя.

О моей поездке в Лейпциг я, кажется, писал Вам еще раньше. Вот уже 5—6 дней, как я обретаюсь в этом истинно германском городе. Какой контраст между Римом, Венецией и Лейпцигом! В следующем письме сообщу Вам, как я тут устроился и каковы мои занятия. Прошу лишь покорно, Никита Осипович, на досуге продиктовать письмо, чего я буду ждать с нетерпением. Что у Вас там в Москве нового?

В ожидании от Вас письма, остаюсь с истинным почтением и преданностью

Ваш покорный слуга Григорий Халатьянц.

Мой адрес на обопоте Leipzig (Deutschland) Hartelstrasse, 8, I.

1. 13 мая 1888

Лейпциг

P. S. Если Георгий Ильич будет у Вас, прошу передать ему мой привет и сообщить ему адрес; я жду от него письма.

№ 9

Многоуважаемый Никита Осипович,
дорогой наставник!

Вы не знаете, как я был рад получению Вашего последнего письма! Вы всегда, так скептически относящиеся к состоянию Вашего здоровья, к удовольствию моему, сообщаете, что перемена квартиры и сопряженные с ней хлопоты не только плохо, напротив того, очень хорошо действовали на Вас: «дух бодр, силы прибывают!». Что может быть для

меня приятнее этого. Бог даст, за лето будете еще лучше себя чувствовать, а там мало-помалу примитесь за занятия!

В прошлый раз я обещался Вам сообщить о себе, что и охотно исполняю.

Отложив поездку в Париж до будущего раза, я решил весь этот семестр (до августа) остаться в Лейпциге и заняться преимущественно лингвистикой. Причем в моей программе, рядом с общим языкознанием, особенное внимание обращается на диалектологию, что исследователю арм. наречий может оказать существенную пользу. Ввиду этого и чтобы не расплываться, я ограничиваюсь пока лекциями трех важнейших профессоров (15 часов в неделю) — Brugman'a, Leskien'a и Zarnke. Позже побываю и у Gardhausen'a, который читает греческую палеографию и известен одной работой по арм. палеографии: «Ueber d griech. Ursprung der Armenisch. Schrift». Этой брошюры я не читал, об ней знаю со слов Фр. Мюллера, держащегося о происхождении арм. письмен другого мнения, именно, что арм. письма семитического происхождения, о чем он имеет кое-что напечатать в ближайшем номере «Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes». Упомянутую брошюру я спрашивал у Брокгауза³⁶, но все вышло. Постараюсь раздобыть 2 экзмп. — Вам и мне.

Brugman, один из известнейших немецких лингвистов, читает «Граматику латинского языка», обнимающую все индоевропейские языки, в том числе, конечно, и армянский. Относительно последнего, после работ Hübschmann'a, во всей Германии держатся мнения, противоположного тому, что так долго утверждали Lagard и Fr. Muller. Hübschmann, как известно, доказывает, что причисление арм. языка к иранской группе не имеет за собою твердой почвы, ибо указываемое другими учеными близкое родство его с персидским является в так наз. (довольно многочисленных) заимствованных словах (Lehnwörter), по грамматике же и чисто арм. лексике он стоит также близко, если не ближе, к европейским группам — греческой и славолитовской. Но при всем том в арм. яз. он видит так много своеобразного и характерного, что готов его принять за особую, самостоятельную ветвь великой индоевропейской семьи языков. Во всяком случае это не вполне точно выразившаяся определенность (чтобы не сказать: некоторая неопределенность) касательно занимаемого арм. языком места в ряду других индоевропейских, — возбуждает к нашему языку большой интерес в науке. От точного решения этого вопроса ожидают в науке разъяснения связанных с ним многих других весьма интересных вопросов. Так выражается, между прочим, О. Schrader в своей интересной книге „Sprachvergleichung und Urgeschichte“.

Leskien — весьма известный славист — читает этнографию славянских народов и сравнительную грамматику славянских наречий. Zarnke читает историческую грамматику немецкого языка. Правда, предметы этих двух прямо не касаются моей специальности, но, во-первых, они очень интересны с общелингвистической точки, а затем необходимо изучить метод, употребляемый ими при изучении и сравнении различных диа-

лектов, при установлении известных отношений между наречиями и литературным языком.

После лекций отправляюсь к себе и почти все время остаюсь дома, занимаясь чтением и изучением относящихся к тем же предметам книг, брошюр, статей — по указанию проф. Brugman'a, который оказался весьма любезным и внимательным ко мне. Вообще Лейпциг, хотя дымный город, мне очень понравился; в противоположность Вене, он больше располагает к домоседничанию, да и жить здесь дешевле. На досуге захоживаю к антикварам и рассматриваю их пространные каталоги — интересного и ценного тут очень много, но я не располагаю такими средствами для приобретения капитальных многотомных сочинений. Вот если бы для института нужно было приобрести что-ниб. касательно Востока! Все же думаю кое-что хоть приобрести для себя.

Недавно вышла брошюра об армянских рукописях в Берлине: „Die Handschriften—verzeichnisse der König Biblioth. Zn Berlin. Armenischen. Handschriften von D-r N. Karamiantz. Berlin. 1888“. Мхитарист венский о. Григорий в письме своем отзывался о ней с похвалою. Выпишу и эту брошюру в 2-х экземплярах и вышлю Вам один.

С мхитаристами (венциан. и венцами) поддерживаю переписку, чтобы быть au courant³⁷, что у них делается. Недавно послал я заметку в «Арцаганг» об Алишане и его имеющем выйти (правда не скоро еще) новом труде, лучше будет сказать — по поводу этого труда. В свое время прочтете Вы ее...

В ожидании Вашего письма, остаюсь с глубоким почтением и преданностью

Всегда Ваш Григорий Халатьянц.

29 мая 1888

10 июня Leipzig,
Hartelstrasse, 8. I

С новосельем Вас, Никита Осипович! От всей души желаю Вам долго-долго в добром здоровье прожить на новой квартире. Мне приятно, что Вы все-таки у тех же Красн. Ворот.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. 1881 թ. Թիֆլիսում հրավիրվում է Համառոտական հնագիտական համագումարը, որի աշխատանքներին մասնակցել են Ա. Երիցյանը, Բերթեն, Կոմսուհի Սովարովան, Բայեր, Խաթիսյանը և ուրիշներ: Ա. էմինը հիվանդության պատճառով չի մասնակցել համագումարին:

2. «Փորձ»-ի լուծարքի մասին հայտարարությունը տպագրվել է նույն հանդեսի 1881 թ. հունիսի համարում:

3. Ակնարկը վերաբերում է Ալ. Երիցյանի «Դարձյալ Սոսիփանոս Նաղարյանի գրական գործունեության մասին» (պատասխան պ. Շահադիդյանին) հոդվածին, ուր նա քննադատության ենթարկելով Շահադիդի «Հրապարակախոսի ձայն» աշխատությունը, ժխտում է նրա՝ Նաղարյանին տված գնահատականը, համարում նրան ազգային պահպանողական, անտեսում Նաղարյանի աստվորական-մանկավարժական գործունեության առաջավոր կողմը, համարում նրան ազգի առաջադիմության խոչընդոտ:

4. Խալաթյանի ակնարկը վերաբերում է Սմրատ Շահագիրի «Հրապարակախոսի ձայն» աշխատությանը:
5. Մ. էմինը հնագիտական ընկերության նիստերից մեկում կարդացել է «Мидийцы в древней Армении» ունիվերսալը, որին կցել էր «Новое толкование древнее Жюлем Оппертом слову Астнаг» փոքրիկ քննադատությունը, ուր Մարաց գաղութի պատմությունը տալուց հետո նա ճշտում է Օպպերտի կարծիքը «Աստիագ» բառի մասին:
6. Քանանյան Գևորգ (Գեորգի Իլլիչ 1834—1897) — պատմաբան, գրականագետ, մանկավարժ, Հազարյան ճեմարանի տեսուչ, «Գամառ-Փաթիպա» գրական ընկերության անգամ:
7. Խոսրը Մ. էմինի «Моисей Хоренский и древний эпос армянский» աշխատության մասին է. լույս է տեսել 1881 թ. Մոսկվայում: Հետագայում ուսերենից հայերեն է թարգմանել Խալաթյանը Հովհաննիսյանը, տպագրել 1887 թ. Թիֆլիսում:
8. Amicus Plato, sed magis amica veritas — Պլատոնը բարեկամս է, բայց է՛լ ավելի մեծ բարեկամս է ճշմարտությունը (լատինական հայտնի առած):
9. Մար-Արաս ասորի — պատմիչ, որից ստացվել են Մ. Խորենացին և Սերնոսը: Խորենացին նրան անվանում է Մար-Արաս — Կատինա. Սերնոսը՝ Մար-Արաս — Մծուրանցի: Հայագիտական միտքը բազմիցս անգրադարձել է Մար-Արասի հարցին:
10. Խոսրը էմինի «Моисей Хоренский и древний эпос армянский» (1881) գրքի տարածման մասին է:
11. «Санкт-Петербургские ведомости» — ամսագրի համարը լույս է տեսել 1736 թ. հոկտեմբերի 4-ին, սկզբում շաբաթը երկու անգամ, 1815 թ.՝ ամենօրյա թերթ:
12. «Голос» — լույս է տեսել Մոսկվայում 1863 թ. Ա. Կրասնկու խմբագրությամբ: Ունեցել է յոթերեք ուղղություն:
13. «Кавказ» — Կովկասի փոխարքայության պաշտոնական օրգան: Լույս է տեսել Թիֆլիսում 1848—1917 թթ.:
14. Դյուլորիե Էդուարդ (Dulaupier 1807—1882) — ֆրանսիացի նշանավոր հայագետ և արևելագետ: Վարել է Փարիզի արևելյան լեզուների բարձրագույն դպրոցի հայագիտական ամբիոնը:
15. Ֆոանսերեն — շատ կարճ ժամանակ է հարկավոր այս տարի գործը գլուխ բերելու համար:
16. Վինկելման Իոհան Իոսիփ (1717—1768) — գերմանացի նշանավոր հնագետ և արվեստի անտիկ շրջանի պատմաբան: 1764 թ. հրատարակել է «Հին արվեստի պատմություն» աշխատությունը:
17. Գուտշմիտ Գերման Ալֆրեդ (1835—1887) — գերմանացի նշանավոր պատմաբան, բանասեր, հայագետ և արևելագետ: Դասավանդել է Քյոնիգսբերգի, Սնայի, Տյուրինգենի համալսարաններում: Զբաղվել է մեծապես Հին Արևելքի ուսումնասիրությամբ:
18. Նոյման Կարլ Ֆրիդրիխ (1793—1870) — գերմանացի նշանավոր պատմաբան, արևելագետ: Ունի հայագիտական աշխատություններ: Գերմաներեն է թարգմանել Մ. Խորենացու «Հայոց պատմություն»-ը:
19. Ռիհել Հենրիկ Ֆոն (1832—1897) — գերմանացի պատմաբան, վիպագիր: Մյունխենի համալսարանում կարգացել է կուլտուրայի պատմություն: Եղել է նաև Մյունխենի համալսարանի ուկրաինացի:
20. Խոսրը Մխիթարյան միաբանության անդամ Հովհաննես Զոհրապյանի մասին է, որը թարգմանությամբ 1794 թ. Միլանում լատիներեն լույս տեսավ Եվսեբոս Կեսարացու «Քրոնիկոն»-ը: Ապրում էր Փարիզում և զբաղվում հայագիտությամբ:
21. Խոսրը Մխիթարյան միաբանության անգամ Ավետիք Կուլովյանի հրատարակած հայ-գերմաներեն բառարանի մասին է:
22. Ֆրիդրիխ Մյուլլեր — գերմանացի հայագետ, լեզվաբան: Հայերենը համարել է արիո-լրանական լեզու:
23. Խոսրը Գրիգոր Խալաթյանի «Պրագիր հայ ազգագրության և ազգային իրավաբանական սովորությունների» (1887) աշխատության մասին է, որը կարևոր նշանակություն ունեցավ մեզանում ազգագրական և բանահյուսական նյութերի հավաքման գործում:
24. Միկուշիչ Ֆրանց, Ֆոն (1813—1891) — ավստրիացի սլավոնագետ, բանասեր, մասնագիտությամբ իրավաբան: Համարվում է սլավոնական գրականագիտության հիմնադիրը:
25. Հովհաննիսյան Ղևոնդ (1817—1897) — Վիննայի Մխիթարյան միաբանության անգամ Բանասեր, թարգմանիչ: Զբաղվել է դասական հայերենի քննությամբ և ուսումնասիրությամբ:

26. Խոսրո Մկրտիչ Էմինի գրական-մանկավարժական գործունեության 50-ամյա հորելյանի մասին է, որը մեծ շուքով նշվել է 1886 թ. ապրիլ ամսին Մոսկվայում:
27. Գալեմբարյան Գրիգորիս (1862—1917) — Մխիթարյան միաբանության անդամ: Ունի մի շարք աշխատություններ, որոնցից հատկապես արժեքավոր է «Հայ լրագրության պատմություն»-ը (1893):
28. Գովրիկյան Գրիգոր (1841—1931) — Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության անդամ, արքեպիսկոպոս և ընդհանուր արքահայր: Զբաղվել է գրականությամբ և մանկավարժությամբ: Ուսումնասիրել է հայոց գաղթականության պատմությունը:
29. Խոսրո Հայ մեծանուն բանաստեղծ Ռափայել Պատկանյանի մասին է (1830—1892), որը այդ տարիներին ապրում էր Մոսկվայում:
30. «Սիսուան» — Ղ. Ալիշանի տեղագրական աշխատություններից է, լույս է տեսել 1885-ին Վենետիկում:
31. «Այրարատ» — Ղ. Ալիշանի տեղագրական աշխատություններից է, լույս է տեսել 1890 թ. Վենետիկում:
32. Նիկողոսյան Գրիգոր (1850—1921) — հրապարակախոս, ցարական բանակի սպա: 1877—1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի օրերին թղթակցում էր «Մշակ»-ին: Հետագայում երկար տարիներ պաշտոնավարել է Թուրքիայում, հասարակական և գրական գործունեություն ծավալել արևմտահայերի մեջ: Հրապարակել է մի քանի գրքույկ: Նորդարականների հետ պայքարում էր Դր. Արծրունու դեմ:
33. Carriere — գերմանացի հայագետ, պատմաբան:
34. Շրեյդեր Տովակիմ (1680—1756) — գերմանացի հայագետ, բանասեր: 1711 թ. տպագրել է իր «Արամյան լեզվին գանձը» նշանավոր աշխատությունը: Մոտ 50 տարի աշխատել է հայ-լատիներեն բառարանի վրա, որը, սակայն, մնացել է անտիպ:
35. Եսայան Բառնարաս — Մխիթարյան միաբանության անդամ, թարգմանիչ: Հունարեն բնագրից թարգմանել է Եպիկտետերիոսի «Առածք բարոյական» աշխատությունը: Վարել է միաբանության գրադարանապետի պաշտոնը:
36. Բրոկհաուզ Ֆրիդրիխ Արնոլդ (1772—1823) — լայպցիգի նշանավոր գրավաճառ, հայտնի «Convesation Lexicon» էնցիկլոպեդիայի և շատ այլ աշխատությունների հրատարակիչ: Կերմանիայում հայտնի է Բրոկհաուզի հրատարակչական ֆիրման:
37. Իռավասու լինել (ֆրանսերեն):

ИЗ НЕОПУБЛИКОВАННЫХ ПИСЕМ ГРИГОРА ХАЛАТЯНА

А. А. АВЕТИСЯН

• (Р е з ю м е)

Публикуемые впервые письма преподавателя армянского языка, литературы и истории Лазаревского института в Москве Григора Халатяна, написанные в 1881—1888 гг. и адресованные известному арменоведу Мкртичу Эмину, проливают свет на мировоззрение и научные интересы их автора. В этих письмах содержатся ценные мысли и сведения о древнейшем периоде истории армянского народа, о языке, литературе и культуре армян. Они содержат также богатый материал о жизни автора в указанный период.

Публикуемые письма хранятся в музее литературы и искусства Министерства культуры Армянской ССР (фонд Г. Халатяна).